

Степанова С. Є.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ХУДОЖНІХ ПЕРСОНАЖІВ ОПОВІДАННЯ В. ВИННИЧЕНКА «КОНТРАСТИ»

Метою цієї статті є виявлення й аналіз мовних і позамовних засобів художнього зображення Володимиром Винниченком персонажів оповідання «Контрасти» (1904) як носіїв різного соціального статусу. Отже, об'єктом вивчення виступають, по-перше, засоби персонажної вербаліки (лексичні, граматичні, стилістичні), які віддзеркалюють соціальний статус персонажа через його вербальну поведінку, а по-друге, засоби персонажної невербаліки (описані автором міміка, кінесика, окулістика, одяг, взуття, запахи, поведінка тощо), які характеризують персонажів через їхню невербальну поведінку. Предметом дослідження є особливості використання автором цих мовних і позамовних засобів. У процесі роботи деякі процедури методу соціолінгвістичного аналізу поєднано з методами семантичного, граматичного, семіотичного та багатофакторного аналізу, методами аналізу невербальних засобів комунікації, а також описовим методом. Результатом дослідження є виявлення способу розкриття соціального статусу персонажів оповідання «Контрасти» різними засобами персонажної вербаліки та невербаліки. Висновки полягають у тому, що в оповіданні «Контрасти» за статусними наборами найбільш контрастними є дві соціальні групи: заможних містян і бідних селян-заробітчан. Статусні набори і статусні портрети цих соціальних груп протиставлено за критеріями майнового стану, способу життя і заробітку, споживчого рівня, культури, способу пересування. Автор віддає перевагу засобам персонажної невербаліки, тобто авторської характеристики статусних ознак персонажів. Застосовано прийом окулістичного протистояння персонажів. Серед засобів персонажної вербаліки, що характеризують соціальний статус персонажів, було виявлено ідіоми, лексеми із прямими й опосередкованими статусними характеристиками, конструкції звертання, вигуки та вигуківі нечленовані речення, односкладні речення, конструкції невластиві прямої мови.

Ключові слова: соціальний статус, персонаж, вербальні засоби, невербальні засоби, лексема, ідіома, конструкція, Володимир Винниченко.

Постановка проблеми. Біографія, творчість, громадська діяльність Володимира Кириловича Винниченка свідчать про те, що він дуже добре знав і розумів українське суспільство кінця XIX – початку XX ст. Його спостережливості, чіпка пам'ять, аналітичний підхід до явищ, які стосувалися людських взаємовідносин, художня майстерність проявилися вже у ранніх його оповіданнях, де він викриває проблеми соціальної нерівності та несправедливості. Неодноразово дослідники зазначали, що В. Винниченко багато уваги приділяв сфері підсвідомого та психологізму в зображенні персонажів. Проте досі не вивчено засоби, за допомогою яких письменник вимальовує постаті, різні за соціальним статусом. Вивчення цього аспекту його мовного таланту є важливим і актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукових праць із філології щодо винниченкознавства свідчить про те, що серед них значну кількість складають літературознавчі студії.

Першим значним доробком за останню чверть століття стали монографія та докторська дисертація В. Панченка, де було досліджено творчість В. Винниченка 1902–1920 рр. у її генетичних і типологічних зв'язках з європейськими літературами [17; 18]. Чимало своїх літературознавчих праць присвятили аналізу творчості В. Винниченка В. Гуменюк, А. Дудка, Т. В. Заболотна, В. Ковальчук, Г. Костюк, Є. Лохіна, Т. Макарова, М. Марковський, Т. Маслянчук, Н. Михальчук, С. Михіда, Л. Мороз, Б. Пастух, В. Хархун, багато інших дослідників [напр.: 5; 8; 10; 11; 15; 19]. Науковці досліджували поетику драматургії В. Винниченка, його художню картину світу, естетичні інтенції, розуміння добра і зла, реалізм і психологізм у зображенні повсякденного життя народу й окремої людини, еволюцію жанрової свідомості письменника, динаміку розвитку його морально-етичної концепції, епістолярну спадщину тощо. Авторами мовознавчих праць, виконаних на матеріалі текстів В. Винниченка стали

В. Білоус, О. Болюх, А. Бондаренко, І. Качуровський, Л. Коткова, Г. Лукаш, Л. Науменко, В. Русанівський, Н. Устенко, Л. Шевченко [напр.: 1; 2; 12; 14; 16; 20; 21] та багато інших. Об'єктами мовознавчих студій у винниченкознавстві були ідіолект письменника як мовної особистості, ономастикон його прозових творів, стилістичні особливості функціонування лексичних і фразеологічних одиниць, засоби відображення внутрішнього світу персонажів, мовомислення та лінгвокультурна складова драматичних творів, деякі інші. Засоби вираження В. Винниченком соціального статусу персонажів об'єктом лінгвістичних досліджень не були, хоча в його творах є очевидними мотиви соціальних перетворень.

Формулювання завдань. Метою нашої наукової розвідки є виявлення й аналіз засобів персональної вербаліки та персональної невербаліки, які вжито Володимиром Винниченком для зображення різного соціального статусу художніх персонажів оповідання «Контрасти», написаного в 1904 році. Отже, об'єктом вивчення виступають, по-перше, вербальні (лексичні, граматичні, стилістичні) одиниці, які віддзеркалюють соціальний статус персонажа через його вербальну поведінку, а по-друге, невербальні засоби (міміка, кінесика, окулістика, одяг, взуття, запахи тощо), які характеризують персонажів через їхню невербальну поведінку. Предметом дослідження є механізми використання автором цих засобів персональної вербаліки та персональної невербаліки.

Виклад основного матеріалу. Термін «соціальний статус», який ще в першій третині ХХ ст. Макс Вебер запозичив до соціології із правознавства, де так позначалось правове становище юридичної особи, потрапив у різні гуманітарні сфери і закріпився у значеннях, близьких до веберівського розуміння як суспільне визнання у вигляді позитивних або негативних привілеїв, засноване на стилі життя [23, с. 305, 927–937]. Сучасна наука розглядає соціальний статус як стан людини у системі та підсистемах суспільства. Соціологи виокремлюють різні типи статусів, отже, якщо вживати різні статусні критерії, ознаки до будь-якої людини, вона має декілька статусів, тобто певний «статусний набір» (термін Роберта К. Мертона) [22]. Найважливішим критерієм, за яким соціологи визначають реальний соціальний статус людини в умовах капіталістичного господарювання – економічний статус, тобто обсяг власного капіталу, нерухомості, рівень прибутку, спосіб життя (який тісно стикається із рівнем прибутку й витрат). У становому суспільстві, де вио-

кремлюють групи людей за становим походженням, другим за економічним критерієм виступає становий критерій, адже він впливає на спосіб життя людини, на її посадові, освітні можливості, культурні пріоритети. Наступний – це критерій відносин у системі суспільного поділу праці (визначення освіти, посади, фаху, вмінь і навичок, рівень володіння ними). Подальші критерії – це територіальний (містяни / селяни), політичний, національний, мовний, гендерний, віковий, конфесійний, деякі інші, залежно від наявних соціальних підсистем.

В. Винниченко, створюючи в оповіданні «Контрасти» статусні портрети своїх персонажів, наділяє цих людей різними статусними наборами. Деякі з персонажів контактують між собою, хоча мають дещо різні статусні набори. Інші ж контрастують, що й лягло в основу назви оповідання.

Стиль і спосіб життя селян значною мірою контрастує зі стилем і способом життя Глікерії та її друзів. Для зображення різних соціальних статусів цих двох груп персонажів автор використовує як вербальні, так і невербальні засоби. Проте наш аналіз свідчить, що В. Винниченко, показуючи статусні характеристики персонажа або соціальної групи, спочатку подає їхні статусні портрети сам, засобами **персональної невербаліки**, тобто не через мовлення персонажа, а іншими семіотичними засобами за допомогою авторського мовлення. Часто він вказує на деталі одягу, зовнішність, способи пересування, статуру, манери поведінки, споживчий рівень, ставлення до протилежної соціально-статусної групи.

Порівняймо, як описує письменник групи заможних містян і бідних селян-заробітчан. Декілька деталей щодо групи **заможних містян**, які беруть участь у пікніку, влаштованому у власному лісі Глікерією Панасівною, донькою заможного поміщика, у минулому селянина, що збагатів на сільськогосподарському виробництві, а після смерті залишив велику нерухому спадщину та капітали: 1) *...гарно одягнені, чисті, багаті люди; 2) рожеві, білі, темні убрання панночок і мужчин; 3) ...капелюхи, накидки, рукавички...; 4) ...жіночий і чоловічий сміх, гомін, крики.* Засобами пересування є *екіпажі та бричка з конями, що мають блискучі крижі...* – А от які зовнішні характеристики дає автор групі бідняків: 1) [Глікерія <...> бачить] *... масу рудих свиток, жовтих брилів, чорних та червоних хусток, босих ніг, якихсь довгих білих палиць, клунків, грабель... постаті з голими спинами...; 2) ...обличчя... всі ніби однакові: темні, худі, похмурі і всі наче*

одного якогось сірого кольору <...> на бороді, на вусах, на бровах, у зморшках лиця, навіть на віях у чоловіка, як на бур'яні край шляху, лежить густо сірий порошок; 3) голі, широкі, смугляві й білі спини; 4) У дівчат обличчя хоч такі ж худі і зморені, але не сірі, а червоні й так попечені сонцем, що шкіра в деяких місцях пооблазила, а носи блищать, наче помазані салом. За одягом, знарядями праці, відсутністю взуття, статурою, зовнішніми даними Глікерія одразу впізнала у цій групі людей полтавців-заробітчан. А сірий порошок, який вкрив усе волосся й одяг, вказує на те, що вони пересуваються лише пішки, отже соціальний статус пішохода у них є постійним, а не тимчасовим. До того ж, у деяких із них були воші: ...в дорозі завелась нужна...; ...де була яка перемінна сорочина, на хліб перевели. В. Винниченко дає цій групі бідних селян-заробітчан вікову й гендерну статусну характеристику, яка є різноманітною: зовсім молоді хлопці, підлітки, і дівчата, і дядьки з бородами й глибокими зморшками.

Автор використав для порівняння двох цих соціальних груп також прийом окулістичного протистояння. Порівняймо: ... дві купи людей стоять і дивляться одна на одну, <...> як дивляться ... в музеї на воцані фігури, тільки одна група дивиться з виразом якогось жалю, огидливості, страху, а друга – заздросі, похмурої туги й ніяковості.

Дуже важливим для статусних портретів зображених соціальних груп є персонажна невербаліка, за допомогою якої автор вказує на рівень та культуру споживання цих груп. В. Винниченко звертає увагу на те, що і як споживають заможні містяни та бідні селяни-заробітчани на природі. Ось як відбувається пікнік Глікерії та її друзів: прогалини з розстеленими скатерками, повними пляшок, тарілок, всяких наїдоків, напоїв, з сидячими, напівлежачими постатями знайомих мужчин і подруг; а серед їжі та пиття: французькі булки, паляниці, балик, шинка, консервовані сардинки, лікер, вино тощо. – Коли Глікерія вирішила роздати їжу, яка залишилася після пікніка, зголоднілій бідності, а потім вирішує віддати й гроші, які були в гаманці, все виглядає зовсім інакше: ... починають простягати руки, товпитись, кричати, сопти, лаятись. < > Гомін, крики, лайка, прохання, сльози, звіряче ревіння, гарячі, жадні погляди, великі, чорні руки, змучені обличчя, брилі, хустки, картузи – все це мішається між собою, хвилюється, кипить. Глікерія на власні очі побачила також хлопця, який порізався, відкриваючи консервну банку з сардинками, був у крові, але

поїсти для нього було набагато важливіше, ніж зупинити кровотечію: ... хлопець <...> дрижачими руками починає виймати з коробки і пхати в рот сардинки. Руки йому залиті кров'ю... Ще одна картина, яка свідчить про страх загубити їжу: ...дівчина..., розгорнувши притулене, починає їсти з голосним цмаканням балик чи шинку, й очі її бігають на всі боки од страху, щоб хто не одняв. Балака вмент не стає...

Серед засобів персонажної вербаліки для протиставлення соціальної групи заможних містян і бідних селян-заробітчан, в першу чергу, спостерігаємо в небагатьох репліках селян народні ідіоми. Наприклад: 1) – *Ось зрання й макового зерна в роті не було*; 2) *Що було грошенят з дому, з'їли, а тепер хоч живим до бога лізь*; 3) – *Літо, господь його святий зна, випало неврожайне*. Серед тих, хто представляє Глікерію, лише її кучер Семен уживає ідіоматичний зворот компаративного типу: – *Хамули!.. Вони понімають на вині, як свиня на апальсинах*. Однак Семен не є представником привілейованого класу, він є слугою та більш наближений до заробітчан, ніж до друзів Глікерії.

Крім народних ідіом, у мовленні селян-заробітчан знаходимо велику кількість звертань, які містять слова із пестливо-зменшувальними суфіксами. Наприклад: *Голубчики! Панночко! Рідонька!* У мовленні селян багато вигуків нечленованих речень та експресивно забарвлених односкладних речень із вигуками. Наприклад: *Ой боже ж мій! Господи!.. Тю! Ой, рятуйте!* тощо. Коли починається ураган зі зливою, вдячні бідняки пропонують Глікерії та Івану, її нареченому, накритися їхньою *свиткою* та *рядном*. Проте Глікерія відповіла, що вона має *зонтики*, тобто парасольки. Ці лексеми вказують на те, хто до якої соціальної групи належить.

В. Винниченко як талановитий спостерігач і аналітик показує в оповіданні також статусні розбіжності між деякими членами групи заможних містян, бо ця група не є соціально однорідною. Соціально-статусними маркерами, які вказують на цю неоднорідність, виступають, у першу чергу, лексеми, які свідчать про заняття або професію тих, хто є друзями Глікерії та Івана, а також про їхній суспільний та майновий стан. Особливість винниченкового ідіостилю полягає в тому, що майже всі ці маркери містяться у внутрішньому мовленні головного персонажа оповідання – Глікерії, яке оформлене в конструкціях *невласне-прямої мови*. Так, коли Глікерія тричі покликкала Івана, а він продовжував приді-

ляти увагу іншій дівчині, Соні, для неї настало прозріння і вона почала внутрішню розмову: *О, який сором! Він навіть не хоче дивитись на неї, а вона уявляла, що у його справді є якась чуття до неї. <...> О, прокляття! Вона, дурепа, могла думати, що її мільйони, мужичі, батьківські мільйони, які це, здається, пахтять віцями й потом наймитів, ці мільйони не мають ніякого значіння для його. Вона, ідіотка, могла думати, що ця артистична, ніжна натура на неї звернула свою милостиву увагу, а не на мільйони, що вони, оці панки, інженери, чиновники, генеральські дочки, титулярні, благородні, що вони п'ють її вина і катаються на її конях з-за любові й поваги до неї. О, прокляття!* Із цього ми дізнаємося про те, що її майновий статус найвищий серед усіх її друзів, і про деякі інші їхні статуси. І на продовження: *... хочеться дико, по-мужицьки, схопити за край скатерки, шпурнути на них цими пляшками, тарілками і хльоскати їх нею й кричати: «Геть звідси! геть з мого лісу, голоп'яті! геть! геть!»*

Про те, що Іван є скульптором, ми дізнаємося з його слів опосередковано, за допомогою найпоширенішого в цьому професійному дискурсі дієслова *ліпити*: *Я хочу ліпити тепер одну річ. На підтвердження цього автор вводить в оповідання епізод, у якому Гликерія згадує, що той будинок, який вони обдивлялись, щоб наняти, і в якому вже постановили зробити деякі переробки задля Іванової майстерні, хазяїн <...> несподівано продає комусь.*

Заслугує на увагу також ужитий Катею двічі в діалогах та почутий Глікереєю статусний імен-

ник з негативною конотацією *мужицка*: *– Я з цією мужичкою більш ніколи нікуди не поїду! Ніколи!*

Висновки і перспективи дослідження. Таким чином, аналіз засобів персонажної вербаліки та персонажної невербаліки в оповіданні В. Винниченка «Контрасти» дав змогу виявити ті з них, які створюють статусні портрети персонажів і визначають специфіку їх використання автором. За статусними наборами всіх персонажів розподілено на соціальну групу заможних містян і соціальну групу бідних селян-заробітчан. Статусні набори саме цих соціальних груп є найбільш контрастними. Автор протиставляє статусні набори і статусні портрети представників цих соціальних груп за критеріями майнового стану, способу життя і заробітку, споживчого рівня, культури, способу пересування. В оповіданні переважають засоби персонажної невербаліки, тобто авторської характеристики статусних ознак персонажів. Застосовано прийом окулістичного протистояння персонажів. Серед засобів персонажної вербаліки, які яскраво характеризують соціальний статус персонажів, було виявлено ідіоми, лексеми із прямими й опосередкованими статусними характеристиками, конструкції звертання, вигук та вигуківі нечленовані речення, односкладні речення, конструкції невластиво-прямої мови. Перспективою подальшого вивчення проблеми може бути виявлення засобів вираження соціального статусу персонажів інших творів В. Винниченка та зіставлення творчої манери письменника щодо творення статусного портрету персонажа з творчими манерами інших письменників кінця XIX – початку XX ст.

Список літератури:

1. Білоус В. Б. Мова драматичних творів Володимира Винниченка у лінгвокультурному аспекті : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2007. 18 с.
2. Болюх О. В. Мовна майстерність Володимира Винниченка у зображенні внутрішнього світу героїв : (На матеріалі оповідань). *Культура слова*. 1993 Вип. 44. С. 20–24.
3. Борисова Т. С. До питання про мовні засоби стереотипізації образу персонажа художнього твору. *Записки з романо-германської філології* : зб. наукових праць Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. 1999. Вип. 4. С. 5–10.
4. Винниченко В. Контрасти. URL : http://bookscafe.net/book/vinnichenko_volodimir-kontrasti-249075.html/
5. Гуменюк В. Драматургія Володимира Винниченка. Проблеми поезики : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2002. 36 с.
6. Дудик П. С. Стилїстика української мови : Навч. посібник. Київ : ВЦ Академія, 2005. 368 с.
7. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : Підручник. Київ : Академія, 2010. 380 с.
8. Дудка А. Картина світу в інтерпретації В. Винниченка-драматурга: константи й трансформації : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Харківський ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків, 2012. 218 с.
9. Енциклопедія : Українська мова / [ред.-упоряд. В. М. Русанівський]. 2-ге вид., виправ. і доповн. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. 832 с.
10. Заболотна Т. В. Епістолярна спадщина В. Винниченка : адресування і стиль : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 17 с.

11. Ковальчук О. Краса і сила у практиках повсякдення (творчість В. Винниченка 1902–1920 рр.) : монографія. Ніжин, 2008. 167 с.
12. Коткова Л. І. Ідіолект Володимира Винниченка : лексико-фразеологічні та стилістичні складники : Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин, 2017. 247 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotkova_Liudmyla/Idiolekt_Volodymyra_Vynnychenka_leksyko-frazeolohichni_ta_stylistychni_skladnyky.pdf/
13. Кудряшова О. Мовно-художні засоби у творенні образної системи Г. Чупринки. *Українська мова та література: всеукраїнська газета для вчителів*. 2010. № 22. С. 5–7.
14. Лукаш Г. П. Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецький державний університет. Донецьк, 1997. 18 с.
15. Михальчук Н. Мала проза Володимира Винниченка : метафізичні та естетичні інтенції : [монографія]. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 127 с.
16. Науменко Л. О. Мова ранніх творів Володимира Винниченка : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Інститут української мови НАН України. Київ, 2003. 20 с.
17. Панченко В. Будинок з химерами : Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті. Кіровоград, 1998. 271 с.
18. Панченко В. Творчість Володимира Винниченка 1902–1920 рр. у генетичних і типологічних зв'язках з європейськими літературами : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01. Київський національний університет імені Т. Г. Шевченко. Київ, 1998. 358 с. URL: <http://library.kr.ua/books/panchenko/index.shtml/> (дата звернення: 28.06.2021).
19. Пастух Б. Рання романістика Володимира Винниченка: еволюція жанрової свідомості та динаміка морально-етичної концепції : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2007. 20 с.
20. Русанівський В. Сила і краса (Особливості мови творів В. К. Винниченка). *Українська мова і література в школі*. 1992. № 2. С. 41–46.
21. Устенко Н. Фразеологічні одиниці на позначення розумової діяльності у мові художніх творів В. К. Винниченка. *Наукові записки. Філологічні науки (мовознавство)* : у 5 ч. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 89 (3). С. 225–228.
22. Merton R. K. *Social Theory and Social Structure*. 2nd ed. Glencoe, Ill : The Free Press, 1957. 702 p.
23. Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology* : in 2 vol. / Eds. G. Roth, C. Wittich. Berkeley : Univ. of California Press, 1978. 1470 p.

Stepanova S. Іe. MEANS OF EXPRESSING THE SOCIAL STATUS OF THE ARTISTIC CHARACTERS OF THE STORY “CONTRASTS” BY V. VYNNYCHENKO

The purpose of this article is to identify and analyze of verbal and non-verbal means of representation different social status of artistic characters of the story “Contrasts” (1904) by Volodymyr Vynnychenko. So, the object of study is, firstly, verbal means of character (lexical, grammatical, stylistic), which reflect the social status of the character through his verbal behavior, and secondly, the non-verbal means (described by the author as facial expressions, kinesics, occulistics, clothes, shoes, smells, behavior, etc.) that characterize the characters through their non-verbal behavior. The subject of the study is the peculiarities of the author’s use of these verbal and non-verbal means. In the process of work, some procedures of the sociolinguistic analysis method are combined with the methods of semantic, grammatical, semiotic and multifactorial analysis, methods of analysis of non-verbal means of communication, as well as the descriptive method. The result of the study is the identification of a way of revealing the social status of the characters of the story “Contrasts” by various verbal and non-verbal means. The conclusions are that in the story “Contrasts” two social groups are the most contrasting in terms of status sets: wealthy townspeople and poor peasant workers. Status sets and status portraits of these social groups are contrasted according to the criteria of property status, lifestyle and earnings, consumer level, culture, and mode of transportation. The author prefers the non-verbal means, that is, the author’s characterization of the characters’ status features. The method of oculistic confrontation of characters is applied. Idioms, lexemes with direct and indirect status characteristics, address constructions, interjections and exclamatory non-articulated sentences, sentences with one main member, constructions of non-actually-direct speech were found among the verbal means characterizing the social status of the characters.

Key words: social status, character, verbal means, non-verbal means, lexeme, idiom, construction, Volodymyr Vynnychenko.